

Walory, zagrożenia i ochrona krajobrazu przygranicznego odcinka doliny Bugu

Values, threats and protection of landscape of the border section of the Bug River valley

Sebastian Bernat

Institut Nauk o Ziemi UMCS
Zakład Ochrony Środowiska
e-mail: sebastian.bernat@poczta.umcs.lublin.pl

Abstract: A subject of the author's interest is the border section of the Bug River valley along with the neighbourhood. The valley is the region of great natural and cultural richness which is seen in the landscape. Presence of state border has contributed to preservation of this heritage but at the same time it has created unfavourable conditions for management in the valley. Nowadays these are areas of great social lethargy, economic backwardness, poverty and helplessness.

In the work the characteristic of the values of the Bug River valley is presented as well as threats and chances for the landscape, resulting from the development strategy. The author made use of outcomes of the research from the years 2002-2005 and supplemented them with analyses of the literature and current strategy documentation. A special attention was paid to activities that help to protect the landscape (Kodeń, Janów Podlaski, Terespol).

Values of the landscape of the border section of the Bug River valley ought to be treated as a chance not a barrier for development. Protection of the landscape should be connected with modern marketing attitude which takes into consideration a lot of fields: natural preservation, town-planning, tourism, space management and social issues. It is necessary to commence co-operation with neighbouring states (Belarus, Ukraine) to integrate landscapes of the both sides of. The issue of great importance is also soundscape monitoring, especially in the situation of serious danger of noise which can damage unique natural and cultural character of the Bug River valley landscape.

Słowa kluczowe: obszar przygraniczny, krajobrazy transgraniczne, rewitalizacja krajobrazu, dolina Bugu

Key words: the border area, transfrontier landscapes, landscape revitalization, Bug River valley

Wprowadzenie

Istnienie granicy państwowej powoduje różnicowanie się kulturowe regionu; wraz z upływem czasu granica wrasta w krajobraz kulturowy regionu (Rykiel 1990). Granica pozostawia trwale ślady i im dłużej istnieje tym trudniej ślady te zatrzeć (Sobczyński 1993). Przykładem oddziaływania granicy państwowej na krajobraz jest pojawienie się problemu wsi zanikających, jako konsekwencji procesów depopulacyjnych (Chachaj 1978).

Funkcje granic nie są statyczne, lecz zmienne w czasie. Gdy barierowa funkcja granic słabnie wówczas pogranicze staje się strefą wszechstronnego, przyspieszonego rozwoju. Rozwój ten może być żywiołowy, nieprzewidywalny, z całym łańcuchem zagrożeń ekologicznych, społecznych i przestrzennych. Wg Rykla (1990) funkcja granicy jest odzwierciedleniem różnic i podobieństw społeczno-politycznych między społecznościami, które granica oddziela. Istnienie współpracy ponadgranicznej powoduje eliminację lub niską formalizację granicy państwowej, w konsekwencji powstaje region transgraniczny. Gdy granice zanikają, wzrasta rola bramy. We współczesnym krajobrazie brama często przejmuje na siebie funkcje granicy i jest skutecznym narzędziem marketingowym (Tokarczuk 2008).

W przypadku, gdy granicę poprowadzono wzdłuż nurtu rzeki dochodzi do konfliktu między integracyjną funkcją rzeki a barierową funkcją granicy państwowej. Wg Romera (1901) rzeka nie powinna stanowić granicy, bowiem w społeczeństwach i ustrojach państwowych o bardzo starej kulturze rzeki nie stanowią granicy, po obu stronach nawet wielkich rzek z reguły zamieszkuje jednolita etnicznie ludność. Rzeka graniczna w zależności od uwarunkowań może funkcjonować jako bariera przestrzenna bądź uczestniczyć w kształtowaniu się transgranicznych więzi regionalnych (Kałuski 1992). W określonych warunkach rzeka, jako jeden z elementów środowiska geograficznego może stać się podstawą spójnego rozwoju regionu.

Przedmiotem zainteresowania jest przygraniczny odcinek doliny Bugu w obrębie gmin województwa lubelskiego (ryc.1). Jest to region o niezwykłym bogactwie, zarówno przyrodniczym, jak i kulturowym, czytelnym w krajobrazie. Długotrwały okres funkcjonowania bardzo ostrych przepisów w strefie przygranicznej oraz istnienie nielicznych przejść granicznych spowodowały izolację tych obszarów, stworzyły niekorzystne warunki gospodarowania w dolinie a także w znacznej mierze przyczyniły się do zachowania bogatego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Współcześnie są to obszary wielkiego marazmu społecznego, zapóźnienia gospodarczego, obszary biedy i bezradności. Obszary przygraniczne wschodniej Polski określane są jako obszary problemowe (Szlachta 1984). Charakteryzuje je bowiem: niekorzystna struktura demograficzna (starzenie się ludności), niski stopień rozwoju infrastruktury, niedorozwój miejskiej sieci osadniczej.

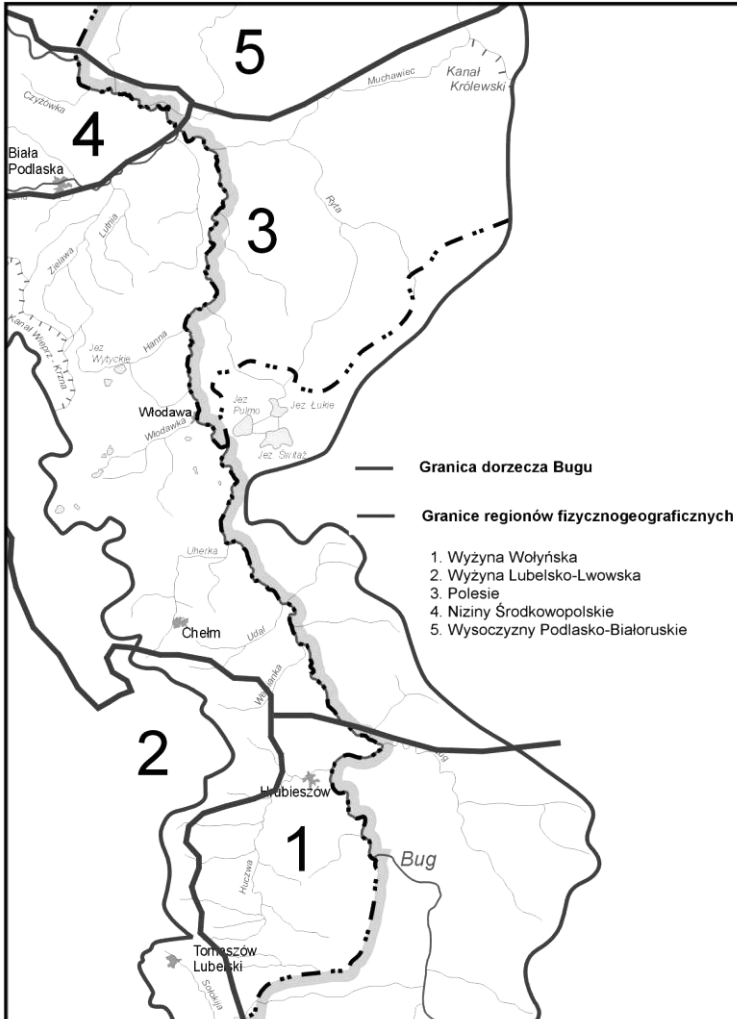
Celem badań jest rozpoznanie wartości przyrodniczych i kulturowych zachowanych w krajobrazie oraz identyfikacja współczesnych zagrożeń i szans dla krajobrazu wynikających z realizacji regionalnych strategii rozwoju. Wykorzystano wyniki badań prowadzonych w latach 2002-2005, które uzupełniono o analizę literatury i aktualnych dokumentów strategicznych.

Ryc. 1. Gminy nadbużańskie województwa lubelskiego
 Fig. 1. Bug River Valley gminas of Lublin voivodship

Wartości przyrodnicze

Dolina Bugu jest korytarzem ekologicznym – częścią europejskiego korytarza łączącego Morze Czarne z Bałtykiem a także pomostem łączącym różne regiony – od Kotliny Pobuża, Wyżyny Wołyńskiej, Polesia Wołyńskiego i Polesia Zachodniego po Niziny Środkowopolskie (Kondracki 2002). Osią doliny jest Bug osiagający długość 772 km, w tym 363 km odcinek stanowi granicę między Polską i Ukrainą oraz Polską i Białorusią. Przygraniczny odcinek doliny można podzielić generalnie na trzy części: wołyńską, poleską i podlaską (ryc.2).

Ryc. 2. Graniczny odcinek doliny Bugu na tle regionów fizycznogeograficznych (wg Atlasu Rzeczypospolitej Polskiej PAN, IGiPZ, Warszawa 1993-97)

Fig. 2. Physical-geographical regionalization (acc. to Atlas Rzeczypospolitej Polskiej PAN, IGiPZ, Warszawa 1993-97)

Rzeka na całym granicznym odcinku jest nieuregulowana, a jej koryto - o bardzo zmiennej szerokości - na wielu odcinkach silnie meandruje. Średni spadek rzeki wynosi 0,17‰. W tej części zlewni znajdują się największe dopływy Bugu: Ług (Ukraina), Huczwa i Krzna (Polska) oraz Muchawiec i Leśna (Białoruś).

Dolina granicznego Bugu charakteryzuje się występowaniem różnorodnych krajobrazów, związanych z odmiennością rzeźby poszczególnych odcinków. Obszar wyżynny budują skały węglanowe górnej kredy, pokryte w znacznej części utworami pylastymi. Na nich to wytworzyły się urodzajne gleby, które są zajmowane pod grunty orne – dominujące w strukturze użytkowania ziemi. Bezleśna, spłaszczona skarpa doliny Bugu jest miejscem rozwoju bujnej stepowej i ciepłolubnej roślinności. W obrębie teras zalewowych dominują łąki i podmokłości ze starorzeczami. Wyżej pojawiają się pola piasków przewianych, często porośnięte lasem. Odcinki równinne przeplatają się z odcinkami przełomowymi, gdzie występują wyraźne zwężenia terasy zalewowej (np. okolice Dorohuska, Woli Uhruskiej, Włodawy). Bardzo atrakcyjny krajobrazowo jest Podlaski Przełom Bugu, gdzie rzeka przecina obszar wysoczyznowo-nizinny o rzeźbie powstałej w czasie zaniku lądolodu podczas stadiau warciańskiego zlodowacenia środkowopolskiego.

W dolinie Bugu na odcinku przygranicznym pod względem pokrycia naturalnego występują następujące typy krajobrazów (por. Plan Ochrony Parku Krajobrazowego „Podlaski Przełom Bugu”...1998): „szwajcarii podlaskiej” (przełomowy odcinek doliny Bugu ze skarpami i wąwozami wśród bogatej zalewowej roślinności), łągów nadbużańskich (fragment zalewowej terasy nadbużańskiej z lasem łągowym ze starodrzewiem), łóz nadbużańskich (zalewowy fragment doliny w zakolu Bugu ze starorzeczami otoczonymi krzewiastymi zaroślami), ujścia dopływów Bugu (dolinna delta rozbudowana o rozwinięte przyległe starorzecze w otoczeniu łąk i łóz), łągów z łożiskami (ciąg doliny terasy zalewowej zaakcentowany wyższą krawędzią ze starorzeczami), „starych lasów” (mateczne fragmenty śródleśne z cennym starodrzewiem i bogatym podszyciem). Ponadto akcentując rzeźbę można mówić m.in. o krajobrazach skarp nadrzecznych i wzgórz z punktami widokowymi (wyżłobione krawędzie doliny z często wyróżniającymi się odsłonięciami piaszczystymi, wysoko wyniesione nad poziom doliny, pozwalające obserwować rozległe panoramy), wydm piaszczystych (wzgórza piaszczyste, najczęściej zalesione występujące wśród rozległych łąk dolinnych lub na terasach nadzalewowych), równinnych bądź lekko pofalowanych krajobrazach teras rzecznych z śródpolnymi lub śródłukowymi miejscami krajobrazowymi (odsłonięte miejsca w obrębie teras pozwalające czynić obserwacje) a także meandrującego bądź prostego koryta rzecznego.

Nie należy też zapominać o unikalnej warstwie dźwiękowej krajobrazów, tworzonej przede wszystkim przez różnorodny śpiew ptaków. Od wiosny do jesieni słyszalne są m.in.: „hid-hididi,titihidi-titihidi” (brodziec piskliwy), „tsiit” (zimirdek), „czr-crije-szererer, trip-trip” (jaskółka brzegówka), „gek-gek, tak-krak” (kraska), „der-der, ki-ka-tuk-tak” (derkacz), „kle-kle” (bocian biały). Unikalne dźwięki przyrody to także dźwięki związane z przepływem rzeki, n.p. „mlaskanie brzegu”, „gadanie kołyszących się drzew”. Wartości przyrodnicze krajobrazu przygranicznego odcinka doliny Bugu zdecydowały o objęciu najcenniejszych fragmentów doliny prawnymi formami ochrony. Są to parki krajobrazowe (Strzelecki, Sobiborski, Podlaski Przełom Bugu) i obszary chronionego krajobrazu (Dołhobyczowski, Nadbużański). W Europejskiej Sieci Ekologicznej NATURA 2000 dolina Bugu niemal na całym granicznym odcinku jest Obszarem Specjalnej Ochrony (ostoja ptasia) „Dolina Środkowego Bugu” (PLB060003) i „Dolina Dolnego Bugu” (PLB140001). Podlaski i mazowiecki odcinek doliny jest Specjalnym Obszarem Ochrony (ostoja siedliskowa) „Ostoją Nadbużańską” (PLH140011). Wschodnie skrzydło doliny jest natomiast

chronione na niewielkich odcinkach w formie zakaźników: Nowosilki, Bierzowy Gaj, Uściługski, Iszewski, Bystriaki, Bug (Ukraina) oraz Polesie Nadbużańskie, Brzeski, Barbarella, Bużański (Białoruś). Fragment środkowego-poleskiego odcinka doliny Bugu włączono do Rezerwatów Biosfery: Polesie Zachodnie (Polska), Szacki (Ukraina), Polesie Nadbużańskie (Białoruś).

Wartości kulturowe

Walory kulturowe przygranicznego odcinka doliny Bugu zdeterminowane zostały położeniem rzeki na styku trzech kultur: polskiej, ruskiej i żydowskiej, które wyraźnie zaznaczają się w krajobrazie. Charakterystyczną cechą krajobrazu regionu nadbużańskiego jest harmonia, dawność, historyczność i autentyczność (por. Myga-Piątek 2007). Ingerencja człowieka w przyrodę odbywała się tu przez wieki w zgodzie z warunkami naturalnymi. Krajobraz kulturowy daje poczucie pełnego porządku oraz ładu i ciągłości funkcji.

W obrębie przygranicznego odcinka doliny Bugu zachowały się do dziś m.in. liczne zabytki architektury i budownictwa, nieprzekształcone od wieków układy pól, dróg, osiedli, obiekty historyczno-wojskowe, pozostałości dawnych folwarków i zespołów pałacowo (dworsko) - parkowych, miejsca dawnych grodzisk oraz dawne zwyczaje i rzemiosło ludowe. Na niewielkiej przestrzeni można spotkać: katolickie sanktuarium (Kodeń), prawosławny klasztor (Jableczna), neounicką parafię (Kostomłoty), żydowską synagogę (Włodawa) i mahometański mizar (Lebiedziew). Tu pozostały miasteczka i wioski, w których zatrzymał się czas, m.in. ze starą żydowską zabudową, dworami, tradycyjnym budownictwem wiejskim z wiatrakami, żurawiami i gniazdami bocianów. Występują także miejsca szczególne, związane z tragiczną historią, m.in. z męczeństwem unitów w Pratulinie oraz hitlerowskie obozy zagłady Żydów (Sobibór). Charakterystyczne są obiekty militarne i historyczne (pamiątki po bitwach i innych wydarzeniach historycznych), m.in. grodziska, kopce, fortyfikacje i pomniki. W obrębie wsi, wśród zabudowań, ale także za wsią, na rozstajach dróg lub drzewach charakterystyczne są kapliczki i krzyże dwu i trójramienne (łacińskie i prawosławne). Spotyka się cmentarze katolickie i prawosławne, ale także żydowskie i nieliczne mahometańskie. Wspomnieć jeszcze należy o cennych założeniach przestrzennych, obfitujących w zabytki malowniczych nadbużańskich miejscowości, m.in. Hrubieszów, Włodawa, Janów Podlaski.

Walory krajobrazowe doliny Bugu zostały wykorzystane przy lokalizacji zespołów pałacowo (dworsko) – parkowych na skarpach nadbużańskich. Szereg obiektów już nie istnieje, pozostały po nich jedynie skupiska drzew. Zachowane w dobrym stanie są dwory oraz pałace, m.in. w Strzyżowie, Czumowie, Dorohusku, Kodniu-Placencji. Równie interesujące obiekty to parki, z których największe znaczenie jako zabytki sztuki ogrodowej mają założenia: Różanka, Kodeń - Placencja, Neple (Ciołek 1978).

Spośród gmin nadbużańskich woj. lubelskiego najwięcej walorów kultury materialnej (założenia przestrzenne, architektura i budownictwo, parki i cmentarze, budownictwo przemysłowe, stanowiska archeologiczne) występuje w podlaskim odcinku doliny Bugu z gminą Janów Podlaski i Terespol na czele. Ta ostatnia charakteryzuje się występowaniem pozostałości XIX wiecznego zespołu wielkoprzestrzennego twierdzy brzeskiej (Przedmoście terespolskie), stanowiącego bardzo ważny element krajobrazu kulturowego nadbużańskiego pogranicza.

Krajobraz kulturowy Pobuża to głównie krajobraz wiejski. Jest on efektem oddziaływania kultury regionalnej ukształtowanej poprzez integracyjną funkcję rzeki, stąd przekracza granicę i sięga dalej na

Polesie i Wołyń. Jednocześnie obserwujemy zróżnicowanie kultury regionalnej Pobuża, przejawiające się w zabudowie małych miasteczek, tradycyjnym budownictwie wiejskim (mieszkalnym i gospodarczym), tradycyjnym budownictwie przemysłowym, sakralnym (kościół i cerkwie, kapliczki i krzyże przydrożne, cmentarze), strojach ludowych i tradycyjnych potrawach (Górak, Petera 1997).

Budownictwo wiejskie strefy nadbużańskiej charakteryzuje się tradycją stosowania drewna, zaś do krycia dachów często słomy (strzecha). W okolicach Sławatycz zachowały się resztki chałup (zagród) olęderskich, składających się z długiego budynku mieszczącego pod wspólnym dachem część mieszkalną i gospodarczą, w tym stodołę, połączonych wewnętrznym korytarzykiem. Budownictwo olęderskie występowało po obu stronach Bugu (m.in. Mościce Dolne i Mościce Górne). Pośród budownictwa gospodarczego na uwagę zasługują użytkowane jeszcze studnie z żurawiem, składającym się z wysokiego słupa z rozwidleniem na wierzchołku, zwanym sochą, na którym zawieszono drag, czyli zwód. Do tradycyjnego wiejskiego budownictwa przemysłowego należą przede wszystkim wiatraki i młyny.

Tab. 1. Walory kulturowe w nadbużańskich gminach woj. lubelskiego (wg. Centralna ewidencja dóbr kultury i rejestru zabytków, 1999)

Tab. 1. Cultural values of Bug River Valley gminas of Lublin voivodship

Gmina	Założenia Przemysłowe Spatial composition	Architektura i budownictwo Architecture and building	Parki i cmentarze Parks and cemeteries	Budownictwo przemysłowe Industrial building	Stanowiska archeologiczne Archaeological sites
Dołhobyczów	-	21	5	-	1
Mircze	-	18	5	-	-
Hrubieszów gm.	1	14	2	2	7
Hrubieszów m.	1	25	5	-	-
Horodło	-	21	5	-	1
Dubienka	-	1	1	-	-
Dorohusk	-	10	3	-	1
Ruda-Huta	-	1	-	-	-
Wola Uhruska	-	13	-	-	-
Włodawa gm.	-	13	2	4	-
Włodawa m.	2	16	1	-	-
Hanna	-	3	1	-	-
Sławatycze	-	11	1	-	-
Kodeń	-	12	1	-	-
Terespol gm.	-	26	7	-	-
Terespol m.	-	3	-	-	-
Rokitno	-	8	6	-	-
Janów Podlaski	2	28	5	-	-
Konstantynów	-	20	2	-	-

Wspomnieć jeszcze należy o walorach kultury niematerialnej regionu nadbużańskiego. Jest to przede wszystkim unikalna gwara powstała poprzez przemieszanie ze sobą gwar polskich (mazowieckie) i ukraińskich a rzadziej białoruskich. Sporadycznie spotkać można także elementy tatarskie, żydowskie i niemieckie. W okolicach Włodawy występuje gwara chachłacka, czyli odmiana podlaska języka ukraińskiego, fenomen kultury pogranicza, zanikające zjawisko kulturowe.

Wiele miejscowości nadbużańskich do dziś zachowało przejawy tradycyjnej kultury ludowej. Istnieją liczne ośrodki tkactwa, hafciarstwa, wikliniarstwa, garncarstwa. W niektórych miejscowościach nadbużańskich pielęgnowane są tradycyjne zwyczaje, jak np. „brodacz - przebierańców” w Sławatyczach. Brodacz to lokalna nazwa przebierańców, którzy w ostatnich dniach grudnia, w okresie kiedy żegna się stary rok, nakładają na siebie specjalne stroje i paradują w nich po ulicach miasteczka (Chomiczewska 2000). Organizowane są też wyjątkowe imprezy kulturalne, z których na uwagę zasługuje przede wszystkim „Festiwal Trzech Kultur” we Włodawie umożliwiając poznanie przeszłości kulturowej miasta Włodawy z jej wielonarodowymi cechami.

Zagrożenia i perspektywy

Dolina granicznego Bugu jest wciąż unikatowym przykładem obszaru o przewadze naturalnych cech środowiska. Procesy korytowe rozwijają się w sposób naturalny i swobodny, co w efekcie daje meandrujący typ rzeki z tendencją do anastomozowania, powyżej stref dyslokacyjnych zorientowanych do niej poprzecznie. Rzeka corocznie wylewa na rozległe nadbużańskie łąki, jak też podcina brzegi. Niepokojącym elementem może być dziczenie koryta Bugu na krótkich odcinkach jako wynik działalności człowieka (np. Podlaski Przełom Bugu).

Jako istotne zagrożenia antropogeniczne walorów przyrodniczych przygranicznego odcinka doliny Bugu można wymienić dwie kategorie procesów (Bernat i in. 2001). Pierwszy, to notowany na całej długości doliny proces zanikania terenów podmokłych – typu środowiska najbardziej charakterystycznego dla dolin wielkich rzek, o wielkim znaczeniu ekologicznym, o priorytetowej randze krajobrazowej. Dodatkowo następuje fragmentacja lasów łąkowych. Drugi proces to coraz intensywniejsze zagospodarowywanie i inwestowanie w obszary bliskie przejściom granicznym, powierzchniowo niewielkie, lecz w perspektywie mogące przerwać w kilku punktach ciągłość korytarza ekologicznego. Nowe zagrożenia mogą powodować rozbudowujące się osiedla domów letnich i związana z tym infrastruktura techniczna, zwłaszcza w odcinku podlaskim. Konsekwencją przekształceń jest często dysharmonia krajobrazu oraz fragmentacja cennych obszarów przyrodniczych, zaburzająca jego funkcjonowanie i utrudniająca skuteczną ochronę różnorodności biologicznej i krajobrazowej. Szczególnie groźny dla walorów przygranicznego odcinka doliny Bugu jest rozwój infrastruktury przejść granicznych, napływ transgranicznych zanieczyszczeń z Ukrainy i Białorusi, chaotyczne zabudowywanie i żywiołowe bezładne zagospodarowania obszarów turystycznych oraz niekontrolowany rozwój agroturystyki. Nie należy też zapominać o zagrożeniu nadmiernym hałasem przy głównych trasach komunikacyjnych, zwłaszcza w pobliżu przejść granicznych.

Wśród programów strategicznych Euroregionu Bug na pierwszym miejscu stawia się poprawę stanu czystości wód Bugu. Dużą wagę przywiązuje się także do zagospodarowania Bugu dla potrzeb turystyki wodnej oraz do rozwoju turystycznych przejść granicznych wyposażonych w mosty pontonowe, kładki lub przeprawy promowe (Polski 1997). W celu skutecznej ochrony najcenniejszych pod względem przyrodniczym, kulturowym i krajobrazowym obszarów oraz rozwoju turystyki zrównoważonej zakłada

się istnienie obszarów funkcjonalnych, które stanowiąc mają w dolinie Bugu dwa transgraniczne obszary chronione: „Przełom Bugu”, „Polesie Zachodnie” (Rąkowski 2000).

W świetle *Strategii rozwoju województwa lubelskiego* przyszłość regionu to m.in. zrównoważony rozwój wspierający turystykę, zachowanie i ochronę walorów kulturowych, rozbudowę przejść granicznych i współpracę transgraniczną. Nowe przejścia graniczne mają być zlokalizowane we Włodawie i Dubience oraz promowe - w Zbereżu i w Kryłowie. Dolinę Bugu w okolicach Terespoła ma przecinać autostrada A2 (Warszawa-Mińsk-Moskwa), zaś w okolicach Terespoła, Kodnia i Zosina - gazociąg tranzytowy. Z drugiej strony dolina Bugu ma stać się obszarem podwyższonej ochrony. Stąd konieczne jest podjęcie ochrony planistycznej korytarza ekologicznego poprzez zakaz tworzenia nasypów ziemnych, usytuowanych poprzecznie do osi korytarza. Planowane jest także utworzenie nowych parków krajobrazowych (m.in. „Lasy Włodawskie”, „Dolina Środkowego Bugu” i „Nadbużańskiego P.K”), bądź powiększenie dotychczasowych obszarów chronionych.

W *Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego* zaproponowano utworzenie na pograniczu nadbużańskim także kilku parków kulturowych, będących nową formą ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Są to Hrubieszowski, Włodawski, Różański, Jabłeczna, Kodeński, Umocnień Twierdzy Brzeskiej, Podlaski Park Kulturowy oraz Świerżowski, Kryłowski, od których powołania odstąpiono. Do utworzenia parku kulturowego konieczna jest jednak zgodna decyzja samorządu lokalnego poparta uchwałą rady gminy oraz opracowanie planu miejscowego, który umożliwi realizację ochrony. Pomimo licznych korzyści z utworzenia parku kulturowego nowa forma ochrony nie zyskała dotychczas wystarczającego uznania w samorządach lokalnych. Obszary nadgraniczne zostały wskazane w *Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego* jako obszary problemowe wymagające integracji z regionem. Zwrócono ponadto uwagę na konieczność dostosowania granicy państwowej do nowych warunków politycznych – tworzenie szczelnego systemu ochrony spełniającego wymogi standardów unijnych oraz rozbudowywanie i modernizowanie granicznych placówek kontrolnych.

W *Studium programowo-przestrzennym rozwoju obszarów nadgranicznych w woj. lubelskim* dostrzeżono, że szansą rozwoju tych obszarów są względnie naturalne krajobrazy doliny Bugu oraz harmonijne krajobrazy kulturowe. Dlatego niezbędne jest m.in. rozwijanie wysokiej jakości krajobrazów m.in. poprzez rewitalizację miast i miasteczek, zachowanie historycznej zabudowy wiejskiej z układem drożnym, zabytkowych układów pałacowych, dworskich i parkowych, respektowanie w zagospodarowaniu przestrzennym bezkonfliktowego wkomponowania zabudowy w przestrzeń historyczną, zachowanie tożsamości krajobrazu przyrodniczego i kulturowego, ochronę terenów otwartych o szczególnych walorach widokowych, wprowadzanie i zachowanie drobnoprzestrzennych form krajobrazu rolniczego (miedze, zadrzewienia śródpolne, oczka wodne), ochrona i wzbogacanie różnorodności krajobrazowej, objęcie opracowaniem studium ochrony krajobrazu i wprowadzenie zasad ochrony walorów krajobrazowych najcenniejszych obszarów. Zachowanie harmonijnych krajobrazów kulturowych oraz podniesienie ich atrakcyjności i konkurencyjności może stanowić filar dla rozwoju turystyki. W *Koncepcji programowo-przestrzennej rozwoju turystyki i rekreacji w woj. lubelskim* wyznaczono w dolinie Bugu trzy rejonu turystyczne: Podlaski Przełom Bugu, Poleska Dolina Bugu, Wołyńska Dolina Bugu.

Wobec wysokiej naturalności krajobrazu przygranicznego odcinka doliny Bugu i licznych walorów kulturowych jako priorytetowe kierunki rozwoju należy wymienić przede wszystkim ochronę przed

zainwestowaniem oraz rozwój turystyki przyrodniczej i turystyki kulturowej. Przykładem ciekawej oferty turystycznej jest coroczny spływ kajakowy Bugiem, którego celem jest popularyzacja tradycji i folkloru regionalnego, zabytków architektury i przyrody, promocja bazy turystycznej, propagowanie postaw proekologicznych i kształtowanie przyjaźni międzynarodowej. Konieczne jest także utrzymanie tradycyjnych, ekstensywnych form rolnictwa, zwłaszcza gospodarki pasterskiej.

Bardzo ważna jest też rewitalizacja krajobrazu (proces przemian przestrzennych, społecznych i ekonomicznych w zdegradowanych obszarach, przyczyniający się do poprawy jakości życia mieszkańców, przywrócenia ładu przestrzennego, ożywienia gospodarczego i odbudowy więzi społecznych) zwłaszcza w obrębie dawnych miasteczek, obszarów popegeerowskich i parków podworskich.

Zachętą do podjęcia działań z zakresu rewitalizacji mogą być przykłady m.in. Kodnia, Janowa Podlaskiego, Terespoła. W Kodniu dzięki inicjatywie Ojców Oblatów trwa rewitalizacja zamku Sapiehów dla potrzeb kalwarii kodeńskiej. Dotychczas odtworzono ogród włoski z zamkowa studnią, utworzono ogrodowy labirynt z żywopłotów i ziół (Ogród Zielny Matki Bożej). Na rzece Kałamance opływającej zamek powstało Rozlewisko Genezaret. Ponadto dzięki współpracy z władzami samorządowymi trwa rewitalizacja dawnego miasteczka. Z jego centrum zniknie ruch samochodowy, rynek będzie zamieniony w deptak, zdobiony kwiatami, krzewami i stylowymi latarniami. W dalszych zamierzeniach jest odtworzenie dawnego portu rzecznego na Bugu, z mołami spacerowymi. Atrakcyjności okolic Kodnia sprzyjać będzie utworzenie Kodeńskiego Parku Kulturowego, obejmującego także tereny założenia parkowo-pałacowego Kodeń-Placencja. W Janowie Podlaskim znanym ze Stadniny Koni planowana jest renowacja Pałacu Biskupów Łuckich. W zamierzeniu prywatnego inwestora ma tutaj powstać centrum konferencyjno hotelowe jako zaplecze dla odwiedzających stadninę w pobliskiej Wygodzie i projektowanego Podlaskiego Parku Kulturowego. Dodać należy, że niedaleko Janowa Podlaskiego znajduje się uroczysko „Zaborek” – ponad 50 ha kompleks starej drewnianej zabudowy dostosowanej do potrzeb hotelowych, położonej w sąsiedztwie wody i lasów Parku Krajobrazowego „Podlaski Przełom Bugu”. Za znaczący wkład w kształtowanie harmonijnego krajobrazu właściciele Zaborka znaleźli się w gronie laureatów konkursu „Piękniejsza Polska”.

W Terespolu - najbardziej rozwiniętej gminie nadbużańskiej z trzema przejściami granicznymi, borykającej się jednak z problemem zmniejszania się liczby mieszkańców, władze samorządowe stosują podejście marketingowe (marketing urbanistyczny jako przygotowanie produktów terytorialnych mogących zainteresować potencjalnych inwestorów, w powiązaniu z planowaniem, projektowaniem urbanistycznym i architekturą). Gmina posiada wszelkie niezbędne dokumenty planistyczne, odznacza się dbałością o ochronę środowiska (gmina skanalizowana). Zamiarem samorządu jest wykreowanie nowego centrum gminy (obszar usługowo-administracyjny i mieszkaniowy) między terminalem samochodowym a wolnym obszarem celnym jako centrum życia społecznego, rozpoznawalne w krajobrazie jako „reprezentacyjna brama” wjazdowa do Polski i Unii Europejskiej od strony wschodniej. Potencjał przyrodniczy i kulturowy gminy ma być podstawą do zwiększenia szans rozwojowych gminy poprzez aktywizację turystyki. W tym celu planowane jest m.in. utworzenie zalewu rekreacyjnego na rzece Czapelce, zagospodarowanie fortów Przedmościa Terespolskiego Twierdzy Brzeskiej oraz planistyczna ochrona terenów cennych przyrodniczo. Przykład Terespoła wskazuje na możliwości rozwoju wynikające z położenia przygranicznego poprzez stosowanie nowoczesnych rozwiązań urbanistycznych, biznesowych i turystycznych z poszanowaniem wartości krajobrazowych.

Wnioski i uwagi końcowe

Dolina przygranicznego odcinka doliny Bugu charakteryzuje się występowaniem harmonijnych krajobrazów o dużym stopniu naturalności i wyjątkowej różnorodności kulturowej (wielokulturowości). Ingerencja człowieka w przyrodę odbywała się tu przez wieki w zgodzie z warunkami naturalnymi. Krajobraz kulturowy daje poczucie pełnego porządku i ładu oraz ciągłości funkcji. Walory te są najczęściej dostrzegane w dokumentach strategicznych województwa lubelskiego, są słusznie traktowane jako szansa a nie bariera rozwoju. Zauważono jednak postępującą degradację krajobrazu. W celu zachowania wartości krajobrazu konieczna jest w związku z tym eliminacja zagrożeń antropogenicznych, zwłaszcza związanych z postępującym rozwojem transportu drogowego oraz rekreacji.

Ochrona krajobrazu przygranicznego odcinka doliny Bugu powinna wiązać się z nowoczesnym podejściem marketingowym uwzględniającym rozwiązania z zakresu ochrony środowiska (czysty Bug), urbanistyki, przedsiębiorczości i turystyki w powiązaniu z planowaniem przestrzennym i zagadnieniami społecznymi (np. rewitalizacja). Konieczne jest też podjęcie współpracy z sąsiadującymi państwami (Białoruś, Ukraina) w kierunku integracji krajobrazów obu stron doliny Bugu. Bug przecież łączy a nie dzieli. Ochrona krajobrazów transgranicznych doliny Bugu powinna zyskać rangę europejską. Konieczność współpracy transgranicznej w działaniach na rzecz krajobrazu podkreśla m.in. Europejska Konwencja Krajobrazowa. Granice bowiem są „bliznami historii”. Współpraca transgraniczna w świetle Europejskiej Karty Regionów Granicznych i Transgranicznych pomaga w łagodzeniu niekorzystnych skutków istnienia owych granic, a także przewyższaniu skutków położenia terenów przygranicznych na narodowych obrzeżach państw oraz służy poprawie warunków życiowych osiadłej tam ludności. Znane są efekty współpracy polsko-niemieckiej ukierunkowane na rewitalizację założenia krajobrazowego tzw. Parku Mużakowskiego księcia Pucklera koło Łęknicy rozdzielonego w 1945 roku granicą państwową na Nysie Łużyckiej. Wobec „otwarcia granic” z Niemcami, Czechami i Słowacją podejmowanie wspólnych przedsięwzięć prokrajobrazowych jest tam łatwiejsze niż na granicy wschodniej, gdzie wiązanie krajobrazów polskich z krajobrazami sąsiadów wymaga bardziej złożonych działań od porozumienia i pojednania począwszy.

Bardzo ważnym działaniem prokrajobrazowym jest rozwijanie świadomości społeczności lokalnej na temat walorów krajobrazowych, przyrodniczych i kulturowych oraz korzyści z ich ochrony, eksponowania i udostępniania, pamiętając o tym, że krajobraz jest źródłem wielu doznań, od których zależy nie tylko jakość życia, ale także stosunek ludzi do otoczenia w którym żyją. Ważna jest promocja parków kulturowych i wypracowanie w oparciu o nie form zarządzania krajobrazem kulturowym. Szczególnie cenne są przykłady działań prokrajobrazowych w gminach nadbużańskich, które mogą być początkiem dobrych praktyk w kształtowaniu krajobrazu przygranicznego odcinka doliny Bugu.

Pamiętać też należy, że we wszelkich działaniach prokrajobrazowych konieczna jest dbałość o dźwiękową warstwę krajobrazu. Prowadzenie monitoringu krajobrazów dźwiękowych (*soundscape monitoring*) jest szczególnie ważne wobec zagrożenia hałasem dla różnorodności przyrodniczej i kulturowej krajobrazów nadbużańskich. Dla pewnych zjawisk granica może być barierą wizualną, ale nie dźwiękową.

Literatura

- Bernat S., Czubla P., Wojciechowski K.H. 2001. Przemiany krajobrazu doliny Bugu w ostatnim stuleciu. W: German K., Balon J. (red.), Przemiany środowiska przyrodniczego Polski a jego funkcjonowanie. Problemy Ekologii Krajobrazu, 10., IG i GP UJ, PAEK, Kraków, s. 210-219.
- Chachaj J. 1978. Problem wsi zanikającej. Prace Inst. Geogr. Uniw. Wrocław. Seria B., T.2., s. 119-123.
- Chomiczewska Z. 2000. „Brodacze-przebierańcy”. Nadbużańskie Sławatycze, T.1, s. 58-60.
- Ciołek G. 1978. Ogrody Polskie. „Arkady”, Warszawa.
- Góracz J., Petera J. 1997. Zróżnicowanie kultury regionalnej Pobuża. W: Miszczuk A. (red.), Euroregion Bug T.9., Zagadnienia wielokryterialnej delimitacji Euroregionu na pograniczu polsko - białorusko – ukraińskim, Norbertinum, Lublin.
- Kałuski S. 1992. Rzeki graniczne a kształtowanie się więzi regionalnych w Europie, Warszawa.
- Kondracki J. 2002. Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne. PWN, Warszawa.
- Myga-Piątek U. 2007. Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych. W: Kistowski M., Korwel-Lejkowska B. (red.), Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym. Problemy Ekologii Krajobrazu, 19. PAEK Gdańsk-Warszawa, s.43-50.
- Polski J. (red) 1997. Strategia rozwoju Euroregionu Bug. Euroregion Bug ,T. 16., Norbertinum Lublin.
- Rąkowski G. 2000. Transgraniczne obszary chronione na wschodnim pograniczu Polski. IOŚ, Warszawa.
- Romer E. 1901. Rola rzek w historii i geografii narodów. Lwów.
- Rykiel Z. 1990. Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych. Przegląd Geograficzny, T.LXII, z.3-4, s. 263-273.
- Sobczyński M. 1993. Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski. Dokumentacja Geograficzna, Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, nr 14, Warszawa.
- Szlachta J. 1984. Wschodnie tereny przygraniczne jako obszary problemowe. Gospodarka Planowa, nr 12., s. 552-559.
- Tokarczuk T. 2008. Granice w przestrzeni kulturowej. W: Zięba S.(red.), Nasz Bug. Tworzenie warunków dla rozwoju obszarów przygranicznych Polski, Ukrainy i Białorusi poprzez waloryzację i ochronę dziedzictwa naturalnego i kulturowego. KUL, LSB Lublin, s.227-240.

Dokumenty:

- Centralna ewidencja dóbr kultury i rejestru zabytków ODZ, 1999
http://www.dig.com.pl/ODZ/Ewidencja/Ewidencja_ODZ.html
- Europejska Konwencja Krajobrazowa (Dz.U. z dnia 29 stycznia 2006 r., nr 14, poz.98)
<http://lex.pl/serwis/du/2006/0098.htm>
- Europejska Karta Regionów Granicznych i Transgranicznych
<http://www.karpacki.pl/pliki/EKRG200805032703.pdf>
- Koncepcja programowo-przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w woj. lubelskim, BPP w Lublinie, 2008
<http://www.bpp.lublin.pl/oprac1/turystyka-cele/turystyka.c.pdf>

- Plan Ochrony Parku Krajobrazowego „Podlaski Przełom Bugu”. Dokument syntezy planu. Biuro Studiów Przestrzennych i Polityki Regionalnej w Białej Podlaskiej, 1998
- Plan zagospodarowania przestrzennego woj. lubelskiego (zatwierdzony uchwałą nr XLV/597/02 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 29 lipca 2002). <http://www.plan.lubelskie.pl/>
- Raport o stanie zmian w zagospodarowaniu przestrzennym obszaru woj. lubelskiego, BPP w Lublinie, 2006, http://www.bpp.lublin.pl/oprac1/raport_zmiany/raport.pdf
- Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006-2020. BPP w Lublinie, 2005, http://www.lubelskie.pl/um/katalogi/pobierz/dep_nr/strategia/tom1.pdf
- Studium programowo-przestrzenne rozwoju obszarów nadgranicznych w woj. lubelskim, BPP w Lublinie, 2007
<http://www.bpp.lublin.pl/oprac1/studium/Studium.pdf>